Journal of Balkan and Black Sea Studies
Year 6, Issue 10, June 2023, pp. 101-109.
DOI: 10.56679/balkar.1245360

Girit Örneğinde Müslüman Olmanın Ön Koşulu: Sünnet

Nuri Adıyeke*

Abstract:

Title: ***Circumcision, Prerequisite for Being a Muslim: The Example of Crete***

The population balance in Crete, which was annexed to the Ottoman lands in the 17th century, was achieved not through immigration but through conversion. There were different complications within the framework of conversions on the island. One of them was circumcision. Circumcision, one of the conditions of being a Muslim, sometimes created a problem, especially for those who later became Muslims. As a matter of fact, it is understood that some Muslim men in Crete in the 17th and 18th centuries were lax about circumcision. The administration, on the other hand, accepted the practice of circumcision as a "sharia-i istimalet" and tried to prevent laxity in this matter. Another problem with circumcision in the sources arises regarding the practices of crypto-Christians. Circumcision in crypto-Christians refers to a different practice that leaves only a trace.

Keywords: Crete, conversion to Islam, circumcision, Muslim, Christian

Giriş

Girit, Osmanlı sınırlarına hayli geç bir tarihte katıldı ve klasik Osmanlı kurumlarının dönüşmeye başladığı bir dönemde, adada Osmanlı kurumsallaşması genelden biraz farklı yaşandı. Ada idaresinde sadece kurumsal yapı değil toplumsal yapı da kendine has özellikler oluşturdu. Adadaki nüfus dengesi, alışılmış şekilde yeni fethedilen topraklara Müslüman nüfus göçürülerek oluşmadı. Balkanların alınmasından sonra olduğu gibi, adaya Anadolu'dan bir Müslüman kitlenin göçürülmesi söz

* Dr. Öğretim Üyesi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
ORCID ID: 0000-0001-8577-2357; e-mail: nuri.adiyeke@deu.edu.tr

Submitted: 31 January 2023, Accepted: 22 June 2023

konusu değildi. Bu dönemlerde artık ne Anadolu'yu besleyen doğudan gelen Türkmen nüfus potansiyeli vardı ne de Braudel'in 16. yüzyıl için belirttiği biyolojik devrim söz konusu idi. Tersi bu dönemde Anadolu nüfusunda ciddi bir küçülme hatta kriz söz konusu idi.[1] Doğal olarak adaya, Anadolu'dan bir nüfus göçürülmedi. Bunun sonucu olarak Girit'te nüfus dengesi geleneksel sürgün metodu ile değil ihtida süreci ile gerçekleşti. Hanya'nın fethinden itibaren adanın yerli halkından pek çok kişi Müslümanlığı seçmiş, ihtida etmiştir.[2]

Yeni Müslüman olanlar (nev-Müslim) dinin katı kurallarını farklı ve geleneksel tavırlara göre biraz gevşek şekilde uygulamışlardı.[3] Geleneksel öğreti de Girit Müslümanlarını farklı saymış, onların Müslümanlığını bir parça farklı kabul ederek, "burma" olarak isimlendirmiştir.[4] Adada yaşanan kitlesel ihtidalar, travmatik olmasa da farklı problemler doğurmuştu.[5] Girit'te Müslümanlığa geçişte yaşanan problemlerden birisi de nev-Müslim erkeklerin sünnet olması meselesi idi.

İhtida ve Sünnet

Sünnet; erkeklik organının ucundaki derinin çepeçevre kesilmesi işlemidir.[6] Binlerce yıldan beri günümüze dek sürdürülen bir gelenektir. Sünnetin Arapçası "*hıtan*"dır ve Osmanlı belgelerinde de hıtan olarak

[1] Oktay Özel, "Population Changes in Ottoman Anatolia during the 16th and 17th Centuries: The 'Demographic Crisis' Reconsidered," *İJMES,* 36, (2004): 189, et al.

[2] Bu konuda geniş bilgi için bkz. Ayşe Nükhet Adıyeke, "XVII. Yüzyıl Girit (Resmo) Şeriye Sicillerine Göre İhtida Hareketleri ve Girit'te Etnik Dönüşüm," *XIV. Uluslararası Türk Tarih Kongresi,* 9-13 Eylül 2002 (Ankara: TTK, 2006), 557-568; Nuri Adıyeke, "Multi-dimensional Complications of Conversion to Islam in Ottoman Crete," C*rete and the Eastern Mediterranean, 1645-1840,* Halcyon Days in Crete VI, ed. Antonis Anastasopoulos (Resmo: Crete Universty Press, 2008): 203-209; Gülsün Ayvali, "An Awkward Case of Conversion on Crete," *Archivum Ottomanıcum*, 26 (2009): 235-242.

[3] Nükhet Adıyeke & Nuri Adıyeke, *Osmanlı Dönemi Kısa Girit Tarihi* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2021), 13.

[4] "Burma: Girit'te Hıristiyanlara teaddide bulunan İslamiyetin dini hükümlerinden habersiz ve cahil Müslümanlar hakkında kullanılır bir tabirdir." M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü,* c. I, (İstanbul: MEB Yayınları, 1993), 248; Keza Tancoigne, Giritli Müslümanların Kuran'ın bazı hükümlerine uymada gösterdikleri ihmaller, boğazlarına düşkünlükleri hatta İslamca yasak etleri yediklerini ve bu yüzden onların kuran softaları nezdinde pek makbul olmadıklarını söyler. J. M. Tancoigne, *İzmir'e Ege Adalarına ve Girit'e Seyahat, (Bir Fransız Diplomatının Türkiye Gözlemleri 1811-1814),* çev. Ercan Eyüboğlu (İstanbul: Büke Yayınları, 2003), 56.

[5] Bu problemler ve toplumsal karşılıkları için bkz. Adıyeke, "Multi-dimensional Complications of Conversion."

[6] *Türkçe Sözlük, (*Ankara: Türk Dil Kurumu, 1988): 1355.

geçmektedir. Sünnet ameliyesi Yahudilik ile dinsel bir nitelik kazanmış,[7] bu durum İslam dünyası içinde de devam etmiştir. Sünnet zamanla dini bir vecibe, kimlik ve aidiyet ifade eden bir karaktere sahip olmuştur.[8] Dolayısıyla sünnet töreni sadece tıbbi ve dini bir tören değil, aynı zamanda sosyo-politik bir mekanizma ve erkek kimliğinin ilanıdır.[9]

İslam dünyası içinde sünnetin yeri tam olarak tespit edilememiştir. Kuran'da sünnetle ilgili açık bir ifadenin olmamasından dolayı, sünnetin vacip veya peygamberin sünneti olduğuna dair tartışmaların ötesinde,[10] bir algı olarak "Müslüman olmak sünnetli olmak" idi.[11] İslam'da, sünnetin yapılması ile ilgili bir süre olmamasına rağmen, genellikle erkek çocuğu buluğa ermeden sünnet ettirilmektedir. Müslüman olarak doğanlar için doğal bir süreç olarak kabul edilen ve uygulanan bu durum ileri yaşlarda, sonradan Müslüman olan Hristiyan mühtediler için çok daha farklı sorunlar oluşturmuştur.

İhtida eden bir kişinin sünnet olması gerekliliği, Tevkii Abdurrahman Paşa Kanunnamesi'nde ve Ebussuud Efendi fetvalarında açık bir şekilde görülmektedir.[12] Nitekim kayıtlarda Müslümanlığa geçen kişilerin sünnet olduğuna dair çok sayıda örnekler bulunmaktadır. Sünnet ameliyesinin ileri yaşlardaki ihtidalarda dahi uygulandığı görülmektedir. Sünnet yaralarının yirmi beş günde iyileşeceğine inanılsa da[13] bu durum her zaman geçerli olmuyordu. 112 yaşında "*şeref-i İslam ile müşerref olan*" ruhban sınıfından bir ihtiyarın sünnet olduğundan beri iyileşemediği, hasta yattığı ve geçimi için sultandan küçük bir ihsan isteği ilginç bir örnektir.[14] Bu yaşlı kişi en azından hayatta kalabilmiştir. 1895 yılında

[7] Sünnetin dinsel hikayesi için bkz. Salih Çinpolat, "Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam'da Sünnetin Yeri," *Kırıkkale İslami İlimler Fakültesi Dergisi, (KİİFAD*), III (2017): 109 vd.

[8] İlhan İlkılıç, "Erkek Çocuğu Sünnetinin Etik Boyutları," *Pediatrik Üroloji Bülteni/Her Yönüyle Sünnet*, c. 1, 1 (2018): 19.

[9] Cem Doğan, "Circumcision, Medicine and the Social Construction of Masculinity in the Late Ottoman Society (1872-1922)," *Turkish Studies,* c. 16, 1 (2021): 212.

[10] Kamil Çolak, "XVI. Yüzyılda İstanbul'da İhtidâ Hareketleri," (Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Yayımlanmamış Doktora Tezi, 2000), 153. Çolak doktora çalışmasında ihtida sünnet olmak ilişkisi hakkında bir başlık açmamış fakat konuyu "İhtidaların Sonuçları: Kişisel Durumda Değişmeler" başlığı altında dört sayfada özet olarak iyi bir şekilde tartışmıştır, s.150-153.

[11] Çolak, "XVI. Yüzyılda İstanbul'da İhtidâ Hareketleri," 152.

[12] Çolak, "XVI. Yüzyılda İstanbul'da İhtidâ Hareketleri," 151. Bir Musevi ihtida ederse sünnetli olduğu için sünnet ameliyesine gerek yoktur. Bu durum Hristiyan mühtediler için geçerli idi.

[13] Luigi Bassano, *Kanuni Dönemi Osmanlı İmparatorluğu'nda Gündelik Hayat,* çev. Selma Cangi, (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2011), 105.

[14] BOA, İE.MT., 3/291-2, bkz. Recep Karaca & İsmail Yücedağ, *Osmanlı Arşiv Vesikaları,* (İstanbul: İdeal Kültür Yayınları, 2014), 54, 55.

Hüdavendigar vilayeti, Edremit kazasında 80 yaşındaki bir Hristiyan, ihtida ederek Müslüman olmuş akabinde sünnet olduktan kısa bir süre sonra vefat etmiştir.[15] Belgede bir açıklama yoksa da bu kişinin ölümüne, sünnetle ilgili bir tıbbi komplikasyon sebep olmuş olabilir.

Pashley, Girit'te ihtida edenlerin sünnet olduğunu belirtse de[16] nev-Müslim erkeklerin bu konuda gevşek davrandıkları anlaşılmaktadır. Bu konudaki ilk şikayet ve düzenleme Mart 1658 tarihlidir. Sünnetçi Şeyh Rüstem ordu-i hümayuna verdiği arzuhalde, birçok reayanın Müslümanlığı kabul ettiklerini ama sadece görünüşte Müslüman olup sünnet olmadıklarını bildirmişti. Şeyh Rüstem bu konuda serasker paşadan yardım istemiş ve buyruldu talep etmiştir. Nitekim serasker Girit'te görevli kadılara gönderdiği buyruldu-i şerif ile sünnet olmamış nev-Müslimlerin sünnet işi için, Sünnetçi Şeyh Rüstem'in görevlendirildiğini bildirdi. Sünnet olmaktan sakınan kişilerin, öteki köylerin *gavurları* ile bir tutulacağı da açıkça yazılmıştı.[17]

Bu emrin etkili olup olmadığını bilemiyoruz fakat bu emirnameden yaklaşık bir asır sonra, 17 Ekim 1745 tarihinde Girit valisi el-Hac Ahmed Paşa, Kandiye ve Resmo kadıları, örfi görevlileri, evkaf mütevellileri, malikane zabitleri, nahiye ve kurra subaşıları ve sair söz sahiplerine hitaben bir buyruldu göndermiştir. Emirnamenin muhataplarına bakılırsa valinin bu işi oldukça önemsediği anlaşılmaktadır. Buna göre, nahiye ve köylerde buluğa eren bazı Müslümanların sünnet olmadıklarının duyulduğu ve bunların "*marifet-i şer'le*" sünnet olmaları isteniyordu. Yöneticilere nahiye ve köylerde gerek küçük yaşta gerekse buluğa ermiş ve geçmiş sünnetsiz olanların kesinlikle sünnet ettirilmesi emredilmiştir. Ayrıca kendi rızası ile sünnet olmayıp inat eden olursa görevlilerce tespit edilip zorla sünnet ettirilmesi gerekiyordu. Yazıda bu durumun başka işlere benzemediği ve "*şeriat-ı istimaletden*" olduğu özellikle belirtilmişti. Bu iş için eski berber başı görevlendirilmişti ve herkesin bu kişiye yardım etmesi bildirildi.[18]

17. yüzyıl ortalarında yeni İslamlaşan Girit adasında sünnet ihmal edilebilir bir ritüel gibi görünmektedir. Ne var ki bir asır sonrasına ait benzeri bir idari uyarının yapılmış olması bu ihmalin adeta bir süreklilik kazandığı izlenimini doğurmaktadır. Bu emirnameden anlıyoruz ki, idare

[15] BOA, HR.TH., 162-12, lef 1.
[16] Robert Pashley, *Travels in Crete*, v. I, (Londra, 1837), 105.
[17] Nikolaos Stavrinidis, *Metafrasis Turkikon İstorikon Eggrafon*, (*Aforonton is tin İstoria tis Kritis*), c. I, (Kandiye-Girit, 1975), 65. (TAH., c. 1, s.133.)
[18] Resmo Şeriye Sicili, no:365, s.158.

ihtida ile sünnet olmak arasında doğrudan bir ilişki kuruyordu. Yine anlaşılmaktadır ki, İslam üzere doğan çocuklarda da sünnet konusunda bir gevşeme söz konusu idi.

1929 yılında Giritli Türklerle ilgili küçük bir kitap yazan Fournarakis sünnet konusunda ilginç bilgiler vermektedir. "*Bilindiği üzere her Müslüman sünnet olur, bundan dolayı Müslümanlığa geçen her Hristiyan'ın da sünnet olması gerekirdi. Ancak toplu Müslümanlaştırmalarda o kadar sünnetçiyi nerede bulsunlar? Bu durum karşısında onlar da sünnetten muaf tutulup tutulamayacaklarını müftüye sormaya mecbur kaldılar. Müftü de müspet cevap verince birçoğu bu ameliyattan kurtuldu*."[19] Bu bilgi hiç şüphe yok ki doğru değildir. Çünkü yönetim, sünnet ile Müslümanlaştırmayı paralel düşünmüş ve gerektiğinde sünnet işini resmi olarak üstlenmiştir. 1749 yılı ocak ayında Edirne sakinlerinden Yakup ve Hasan isimli kişiler fakir olduklarını ve kimselerinin olmadığını bildirerek sünnet olmak için sultandan yardım isterler. Ardından bu kişilerin sünnet masrafı merkezce karşılanmıştır. [20] Keza 1868 yılında kendisi de bir Hıristiyan olan Osmanlı'nın Atina sefiri Fotiyadis Paşa'nın merkeze sunduğu yazı bu konuda devletin politikasını açıkça ortaya koymaktadır. Paşa'nın yazısında; Eğriboz kazasında 18 hane Müslüman aile olduğu ve bunların yirmiden fazla erkek çocuklarının olduğu bildirilmektedir. Bu çocuklardan birkaç tanesi yirmi yaşından geçkin idi ve bunlar henüz sünnet olmamışlardı. Bu çocukların sünnet ettirilmeleri için, devletin bu kazaya bir cerrah göndermesi veya yakındaki askeri birlikten bir cerrahın bir süreliğine burada görevlendirilmesi istenmiştir. [21] Keza aynı tarihlerde yönetim, hali vakti yerinde olmayan fakir çocuklarını defter edip kitleler halinde sünnet ettirmiştir. [22]

Görüldüğü gibi sünnet ameliyesi devletin hoşgörü gösterip insanların tercihine terk ettiği bir konu değildi. Tam tersi yukarıdaki belgede söz ettiği gibi, "*şeriat-ı istimaletden*" idi. Dolayısıyla Girit'te yaşanan sünnet konusundaki problemler devletin müsaade ettiği bir durum değil, *defakto* bir durumdu.

Tartışmalı durumlarda erkeğin sünnet olup olmadığının doğrudan kontrol edildiği anlaşılmaktadır. Kandiye muhafızı İbrahim Paşa'dan merkeze gönderilen tarihsiz bir belgede Ali isminde bir

[19] Konstantinos G. Fournarakis, *Giritli Türkler Tourkokrites,* çev. Tanaş Çimbis, (İstanbul: Lozan Mübadilleri Vakfı Yayını, 2018), 38, (ilk basımı: Hanya, 1929).
[20] BOA, C. BLD., 108/5354.
[21] BOA, İ. MTZ. (01)., 16/487 lef 1.
[22] Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde 1856 ile 1869 yılları arasına tarihlenen çok sayıda "Hitanları Hazine-i Hassa'dan Karşılanacak Çocuklar" defteri bulunmaktadır.

mühtediden söz edilmektedir. Tahminen yirmi yaşında olan Ali, iki yıl önce ihtida etmiş ve Kandiye'de beş altı ay Müslüman kıyafeti ile dolanmış ardından da kaybolmuştur. Bu kişi, kısa bir süre sonra Fransız kaptan Böfoye'nin (?) teknesi ile limana gelmiş ve burada tanınmıştır. Kendisi ihtida etmediğini söylese de İslam'ı kabul ettiği şahitlerce onanmış ve sünnetli olup olmadığı bizzat kontrol edilmiştir. Bu kontrolde, "*mahall-i hitanında eser-i hitan zahir olduğu*", yani sünnet bölgesinde sünnet izi olduğu anlaşılmıştır.[23]

Buradaki "sünnet izi" deyimi de ilgi çeken bir terimdir. Sünnet izi acaba sünnetli olmaktan farklı bir durumu mu izah etmektedir? Kandiye Müftüsü, Kasım el-Bendevi'nin 1783 tarihli fetva kitabındaki şu fetva bu konuda bir fikir vermektedir.

Zeyd'i sünnet iden Amr u hitan hin-i hitanda kamil kat' itmeyüb bir mikdar mutadan noksan üzere kat' eylese şer'en itmamına değin kat' olunur mu?

El-cevab nısfından ziyade kat' olundu ise tekrar kat' olunmaz nısf-ı bakll ise tekrar kat' olunur.[24]

Fetvanın günümüz Türkçesi şudur; sünnetçi, sünnet olması gereken kişinin alınması gereken kısmın tamamını değil ancak bir kısmını alarak sünnet edince kalan kısmını tekrar sünnet etmek gerekir mi? Fetva cevabında da, yarısından çoğu alındı ise gerek kalmadığı ama alınması gereken parçanın yarısından azı alındı ise tekrar sünnet olmak gerektiği bildiriliyordu. Bu fetvayı bir önceki belge ile beraber düşünürsek sünnet ameliyesinin kimi zaman tam olarak yapılmadığı, sadece bir iz bırakacak şekilde yapılmış olabileceği akla gelmektedir.

Bu tartışmayı şekillendirebileceğimiz bir başka zemin ise kripto Hristiyanlık tartışmalarıdır. Girit'te bir kripto Hristiyan cemaatinin varlığı bilinmektedir. Bu grup zâhirde/görünüşte Müslüman, içte/bâtında Hristiyan'dır. Kendilerinin Müslüman isimleri olmakla birlikte vaftiz isimleri de vardır. Görünüşte Müslüman elbisesi giymekte, kamusal alanlarda Müslüman gibi davranmakta fakat kişisel alanlarında Hristiyan hayatı yaşamaktadır.[25] Girit'teki bu cemaat, 1821 ayaklanması sonrasında

[23] BOA, C. ADL., 5592/2. (Belgenin 18. yüzyıla ait olduğunu düşünüyorum.)
[24] Kasım el-Bendevi, *El-Vakıatü'l-Kebîra El-Giridiyye*, İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi, kayıt no: 162: 69a.
[25] Kripto Hristiyanlıkla ilgili geniş bilgi için bkz. R. M. Dawkins, "The Crypto-Christians of Turkey," *Byzantion (Revue Internationale des Etudes Byzantines)*, VIII, (1933): 247-275; Antony

kendilerini açığa vurmuşlar, irtidat etmişlerdi.[26] Bu tür bir sünnet olayı kripto Hristiyanlar içinde uygulanabilecek, sadece iz bırakan bir sünnet ameliyesi olabileceğini akla getirmektedir.

Sonuç

Sonuç olarak, Stavrinidis'in yayımladığı, 1658 tarihli ilk emirnamede sünnet konusu gündeme gelmiş ve ihtida konusunda çalışan hemen herkes buradan hareketle bu tarihte böyle bir sorun olduğunun altını çizmiştir. Ne var ki bu satırların yazarı da başta olmak üzere bu konuda çalışanlar, bu problemin yaygınlığı konusunda bilgilerin yetersizliğinden yakınmıştı.[27] Anlaşılan o ki, adada ihtida edenler ve onların nesilleri sünnet olmak konusunda da yaygın tavırdan biraz daha farklı bir davranış gösteriyorlardı. Sünnet konusunda belki de kripto-Hristiyanlar sadece bir iz bırakabilecek bir sünnet biçimini geliştirmişlerdi.

Öz:

17. yüzyılda Osmanlı topraklarına katılan Girit'te nüfus dengesi nüfus göçürme aracılığıyla değil ihtida aracılığıyla gerçekleşti. Adada ihtidalar çerçevesinde farklı komplikasyonlar yaşandı. Bunlardan biri de sünnet olmak idi. Müslüman olmanın koşullarından olan sünnet işlemi, özellikle sonradan Müslüman olanlar için, bazen bir problem oluşturabiliyordu. Nitekim Girit'te 17. ve 18. yüzyıllarda bazı Müslüman erkeklerin sünnet konusunda gevşek davrandıkları anlaşılmaktadır. Yönetim ise sünnet uygulamasını "şeriat-ı istimaletden" kabul ederek bu konuda gevşeklik gösterilmesinin önüne geçmeye çabalamıştır. Kaynaklarda sünnet ile ilgili bir başka problem de kripto Hristiyanların uygulamalarına dönük olarak ortaya çıkmaktadır. Kripto Hristiyanlarda sünnet işlemi sadece bir iz bırakan farklı uygulamaya işaret etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Girit, ihtida, sünnet, Müslüman, Hıristiyan

Bryer, "The Crypto-Christians of the Pontos and Consul William Gifford Palgrave of Trebizond," *Deltio,* 4 (1983): 13-69.

[26] A. Nükhet Adıyeke & Nuri Adıyeke, "Yunan İsyanı Sırasında Girit'te İrtidad Olayları," *Kebikeç*, 10 (2000): 107-113.

[27] Adıyeke, "Multi-dimensional Complications of Conversion," 209.

Bibliyografya

Arşiv Kaynakları
Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)
BOA, C. ADL., 5592/2.
BOA, C. BLD., 108/5354.
BOA, HR. TH., 162/12, lef 1.
BOA, İ. MTZ. (01), 16/487, lef 1.
BOA, İE. MT., 3/291, lef 2.

Yazmalar
Kasım el-Bendevi. El-Vakıatü'l-Kebîra El-Giridiyye, İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi, Kayıt no: 162.
Stavrinidis, Nikolaos. Metafrasis Turkikon İstorikon Eggrafon, (Aforonton is tin İstoria tis Kritis), c. I, Kandiye-Girit, 1975.
VİBMA., Resmo Şeriye Sicili (RŞS.), no: 365, s. 158.

Araştırma ve İnceleme Eserleri
Adıyeke, A. Nükhet. "XVII. Yüzyıl Girit (Resmo) Şeriye Sicillerine Göre İhtida Hareketleri ve Girit'te Etnik Dönüşüm." XIV. Uluslararası Türk Tarih Kongresi, 9-13 Eylül 2002. Ankara: TTK, Ankara, 2006: 557-568.
Adıyeke, A. Nükhet & Nuri Adıyeke. "Yunan İsyanı Sırasında Girit'te İrtidad Olayları." Kebikeç. 10 (2000): 107-113.
Adıyeke, A. Nükhet & Nuri Adıyeke. Osmanlı Dönemi Kısa Girit Tarihi. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2021.
Adıyeke, Nuri. "Multi-dimensional Complications of Conversion to Islam in Ottoman Crete." Crete and the Eastern Mediterranean, 1645-1840, Halcyon Days in Crete VI, ed. Antonis Anastasopoulos. Resmo: Crete Universty Press, 2008: 203-209.
Ayvali, Gülsün. "An Awkward Case of Conversion on Crete." Archivum Ottomanicum, 26 (2009): 235-242.
Bassano, Luigi. Kanuni Dönemi Osmanlı İmparatorluğu'nda Gündelik Hayat. çev. Selma Cangi. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2011.
Bryer, Antony. "The Crypto-Christians of the Pontos and Consul William Gifford Palgrave of Trebizond." Deltio, 4 (1983): 13-69.
Çinpolat, Salih. "Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam'da Sünnetin Yeri." Kırıkkale İslami İlimler Fakültesi Dergisi, (KİİFAD), III (2017): 109-126.
Çolak, Kamil. "XVI. Yüzyılda İstanbul'da İhtidâ Hareketleri." Hacettepe Üniversitesi, Yayımlanmamış Doktora Tezi, 2000.
Dawkins. R. M. "The Crypto-Christians of Turkey." Byzantion (Revue Internationale des Etudes Byzantines), VIII (1933): 247-275.

Doğan, Cem. "Circumcision, Medicine and the Social Construction of Masculinity in the Late Ottoman Society (1872-1922)." Turkish Studies, c. 16, 1, (2021): 207-221.

Fournarakis, Konstantinos G. Giritli Türkler Tourkokrites. çev. Tanaş Çimbis), İstanbul: Lozan Mübadilleri Vakfı Yayını, 2018.

İlkılıç, İlhan. "Erkek Çocuğu Sünnetinin Etik Boyutları." Pediatrik Üroloji Bülteni/Her Yönüyle Sünnet, c. 1, 1 (2018): 18-20.

Özel, Oktay. "Population Changes in Ottoman Anatolia during the 16th and 17th Centuries: The 'Demographic Crisis' Reconsidered." İJMES, 36 (2004): 189-212.

Pakalın, M. Zeki. Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü. c. I, İstanbul: MEB Yayınları, 1993.

Pashley, Robert. Travels in Crete. v. I, Londra: 1837.

Tancoigne, J. M. İzmir'e Ege Adalarına ve Girit'e Seyahat. (Bir Fransız Diplomatının Türkiye Gözlemleri 1811-1814). Çev. Ercan Eyüboğlu, İstanbul: Büke Yayınları, 2003.

Türkçe Sözlük. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1988.

Yücedağ, İsmail. Osmanlı Arşiv Vesikaları. İstanbul: İdeal Kültür Yayınları, 2014.